

ЯВИЩЕ ЕНАНТІОСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті аналізуються особливості логіко-семантичної актуалізації, причини породження енантіосемії в різних термінолектах, а також розроблено загальну типологію енантіосемів у термінопросторі української мови.

Ключові слова: енантіосемія, термінологія, типологічний різновид.

Ураховуючи той факт, що більшість науковців розглядає енантіосемію як поляризацію (сем, семем, конотем) у межах полісемії мовного знака (слова, морфеми, фразеологізму, стійкої сполуки, речення, тексту і т. ін.), а знаком може бути і загальноживана, і функціонально обмежена або соціальною чи професійною сферами вживання, або взагалі територіальною диференціацією мовна одиниця, видається актуальною проблема вивчення явища енантіосемії в різних когнітосферах — у діалектах, соціолектах, термінолектах.

У мовознавстві ця проблема в усій багатогранності її вияву взагалі не була об'єктом спеціального дослідження. Лише фрагментарно й побіжно поодинокі випадки енантіосемії аналізували В. М. Прохорова (у процесі роботи над матеріалами «Опыта областного великорусского словаря», спорадично вивчаючи явище енантіосемії в російських говорах)¹, В. О. Дорда (у контексті вивчення аксіологічних аспектів студентського сленгу США)², О. І. Сахнова (досліджуючи енантіосемію в англійській економічній термінології)³, І. О. Якунченкова (описуючи явище енантіосемії, представлене в Троїцькому списку Руської Правди передтерміном *истець*)⁴.

Об'єктом нашого дослідження є вивчення особливостей логіко-семантичної актуалізації, причин породження енантіосемії в різних термінолектах, а також розроблення загальної типології енантіосемів у термінопросторі української мови.

Аналізуючи вимоги до терміна, сформульовані ще Д. С. Лотте⁵, можна стверджувати, що енантіосемія — непродуктивне явище і для сучасної термінології, і

---

¹ Прохорова В. Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Науч. докл. высш. шк. : Филол. науки.— 1961.— № 1.— С. 122–127.

² Дорда В. О. Аксіологічні аспекти студентського сленгу США // Вісн. СумДУ.— 2006.— № 11 (95). Т. 2.— С. 39–43.

³ Сахнова О. І. Энантисемия в экономической терминологии // Культура народов Причерноморья.— 2006.— № 76.— С. 130–134.

⁴ Якунченкова И. А. К проблеме статуса энантисемии в лексико-семантической системе юридической терминологии с точки зрения диахронии // Вестн. Чуваш. ун-та.— 2008.— № 1.— С. 249–256.

⁵ Лотте Д. С. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии.— М., 1979.— 123 с.

для прототермінології. Однак факти виявлення енантіосемії у тому чи тому термінолекті засвідчують, що термінологія є відкритою для загальномовних явищ, а ті вимоги, які завжди ставилися до неї, практично порушуються, що, на думку О. І. Сахнової, сприяє проникненню в терміносистему, на перший погляд, не властивих для неї явищ, у тому числі й енантіосемії. Такі порушення простежуємо не лише в системах із високим ступенем спеціалізації, що обслуговують вузьке коло користувачів, а й у таких глобальних, широко застосовуваних та, здавалося б, упорядкованих утвореннях, як економічна термінологія, що засвідчують і довідкові та періодичні видання економічного спрямування, і відповідні лексикографічні джерела⁶. Вимога відсутності в терміна експресивно-емоційного забарвлення, на думку, В. М. Лейчика, також суперечить практиці створення та використання в мові термінів, зокрема суспільно-політичних. Окрім того, що переважна більшість таких термінів стилістично маркована (*ренегат, холодна війна, залізна завіса*), дослідник вважає, що можна окремо говорити про експресивність (вираження думок та оцінок автора) і емоційність (позитивне або негативне спрямування на адресата з метою впливу на нього та спонукання до дії) зазначених термінів⁷. Цей факт частково знаходить вияв в енантіосемізації.

Отже, однією з причин виникнення енантіосемії в термінології є фактичне невиконання терміном тих вимог, які до нього ставлять дослідники. З одного боку, фахівці прагнуть підпорядкувати побудову дефініції спеціального поняття певним правилам, а також процедурам її стандартизації та уніфікації, намагаючись чітко її сформулювати, тобто виробити ідеальну, або еталонну, мислеформу об'єкта пізнання, позбавлену будь-яких смислових деформацій. Проте, з другого боку, вибудовуючи свої наукові гіпотези, теорії, концепції, фахівці часто використовують те саме знаково статичне термінопоняття в різних значеннях, продукуючи його концептуальну (авторську) багатозначність. Відтак з'являється протиріччя між поліморфною природою терміна (бути потенційно багатозначним, виявляти здатність продукувати нові смисли, тобто по-різному концептуалізуватися в свідомості того чи іншого дослідника) і прагненням фахівців накласти на термін певні обмеження (зробити його експліцитно однозначним для зручності користування, тобто деконцептуалізувати). Джерелом енантіосемії в такому випадку є зміна наукових концепцій, поглядів на діаметрально протилежні, переосмислення самого об'єкта наукового пізнання чи ситуації, тобто зміна мисленнєвої точки відліку, що обирається за той чи той полюс полярності. Такі зміни знаходять відображення у замінах одних наукових парадигм (епістем) іншими, наприклад мовоцентричної на антропоцентричну.

Якщо раніше, як зазначає О. В. Кириліна, ідеї структуралізму спиралися на західну логоцентричну традицію, тобто на прагнення віднайти раціональну істину, яка існує поза людською діяльністю й незалежно від неї, то сьогодні постмодерністська філософія заперечує існування єдиної об'єктивної істини, однак визнає множинність істини, суб'єктивний характер сприйняття світу. Епістемічна ревізія нині відбувається в усіх гуманітарних науках. Власне лінгвістичні дослідження, зокрема новий погляд на поняття «категорія», також стимулювали перегляд базових філософських понять та відмову, наприклад, від таких традиційних поглядів: «граматика — вираження чистої форми»; «у процесі

⁶ Сахнова О. І. Знач. праця.— С. 131.

⁷ Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина // Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство : Сб. в честь Е. С. Кубряковой.— М., 2009.— С. 651–652, 654–655.

мислення всі люди використовують ту саму концептуальну схему» та ін.⁸ Новий підхід, констатує авторка, вимагає застосування і нового поняттєвого апарату, і нової термінології. Змінилися погляди на об'єкт дослідження, що спричинило появу нових методів його вивчення, які передбачають не лише лінгвістичне, а й міждисциплінарне знання, а також не припускають ніякої «об'єктивності» дослідника. Навпаки, дослідник повинен впливати як на процеси, які він вивчає, так і на їх інтерпретацію⁹.

Отже, зміна наукової епістєми гуманітаристики, власне, й породжує позиційність наукових поглядів, їх обговорення в різних галузях мовознавства. Пор., наприклад, полярні визначення терміна в термінознавстві, що ґрунтуються на енантіоепістємі, тобто на протиставленні наукових епістєм: «об'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» (структуралістська парадигма) — «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» (постмодерністська, дискурсивно-когнітивна парадигма). Так, розуміючи епістєму як «об'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання», О. Реформатський зазначає: «Те саме може бути і терміном, і просто словом, і це не наслідок “погляду” або взагалі суб'єктивної реакції на той чи той словесний об'єкт, а наслідок об'єктивних структурних властивостей і характеристик конкретного об'єкта. Якщо слово вживають тільки як термін <...>, то й шукати його відмінності від “просто слова” немає сенсу (хоча в переносних, оказіональних значеннях будь-які “власне терміни” можуть уживатися і не як терміни <...>). Однак досить часто те чи те “слово” функціонує то як термін, то як нетермін»¹⁰. Розглядаючи ж епістєму як «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання», інші дослідники пишуть: «Термін варто усвідомлювати як компонент динамічної моделі мови, який діалектично поєднує в собі стабільну знакову систему та її постійне переосмислення <...>. Термін можна розглядати як своєрідний корелят ментальної операції, що відбувається в свідомості дослідника, і на підставі цього в терміна можна віднайти суб'єктивні властивості, що репрезентують у цілому суб'єктивний світ його творця»¹¹. Терміни, з позиції нової (постмодерністської) епістєми гуманітаристики, на відміну від структуралістської, народжуються в дискурсі й формують свій зміст у процесі когніції, і лише пізніше закріплюються або не закріплюються під час письмової фіксації в текстах, а також у словниках, у тезаурусах або термінологічних банках даних, якщо в цьому є практична необхідність¹².

Різне бачення того самого об'єкта пізнання продукує так звану «концептуальну неоднорідність змісту термінологічного поняття, зумовлену різними <...> поглядами, напрямками, концепціями»¹³. Як наголошують І. Куликова і Д. Салміна, це явище відначалося багатьма термінологами та іншими мовознавцями як об'єктивне (О. Ахманова, Ф. Березін, Б. Головін, Б. Городецький, В. Даниленко). На думку цих дослідників, «необхідно розрізняти багатозначність як власне лінгвістичне явище і концептуальну неоднорідність значення терміна

⁸ Цит. за: *Лакофф Дж.* Когнітивна семантика (из книги «Женщины, огонь и опасные предметы») // Язык и интеллект. — М., 1996. — С. 148.

⁹ *Кирилина А. В.* Когнітивна наука и новая эпистема гуманитарного знания // Горизонты современной лингвистики. — С. 67–73.

¹⁰ *Реформатский А.* Мысли о терминологии (текст подготовила А. Суперанская) // Современные проблемы русской терминологии / Отв. ред. В. П. Даниленко. — М., 1986. — С. 165–166.

¹¹ *Лейчик В. М.* Знач. праця. — С. 565.

¹² Там же.

¹³ *Куликова И., Салмина Д.* Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). — СПб., 2002. — С. 30.

(або авторську багатозначність), пов'язану з різною науковою інтерпретацією того самого явища в мові <...>. Практично будь-який термін, якщо він відповідає не конкретному явищу мови, а передбачає узагальнення, абстракцію, набуває різного смислового наповнення <...>. Ця <...> властивість терміна <...> відрізняє його від загальноживаного слова, значення якого обмежує узус (норма вживання в тому чи тому колективі) <...>. Для терміна узуальною (метадіалектною) є саме концептуальна багатозначність»¹⁴. Про багатозначність терміна як лінгвістичне (а не концептуальне) явище йдеться у багатьох термінологічних працях. Однак В. М. Лейчик зазначає, що лінгвістична багатозначність терміна відбиває той факт, що термін ґрунтується на мовному субстраті. А в спростуванні вимоги «термін не має бути багатозначним» варто звернути увагу не на лінгвістичну, а на термінологічну аргументацію¹⁵. Так, вивчаючи політичну термінологію, дослідник зазначає, що політичний термін первісно не може бути однозначним, адже є спеціальні поняття й відповідно терміни, що стосуються одного явища, однак відображають вони різні погляди, гіпотези і т. ін. Кожний політичний термін може мати не одну дефініцію, що залежить від розмаїття політичних концепцій. Прикладом може бути визначення Жовтневої революції 1917 року в російських словниках радянського періоду й визначення тієї самої події в одному з англійських словників, де вона характеризується як контрреволюція щодо Лютневої революції (один із виявів енантіосемії. — В. І.)¹⁶.

Використання термінів у науковому дискурсі, що спричиняє неоднозначність і невизначеність у трансляції наукової інформації та неадекватну попередчувану реакцію на неї суб'єктів наукової комунікації, З. І. Комарова називає «дисгармонізацією термінів». Серед об'єктивних факторів, що зумовлюють дисгармонію термінів у науковому дискурсі, дослідниця виділяє поліморфізм, або полісемію (властивість мати два або більше значень, що відображають логіко-змістові зв'язки взаємозумовлених понять), амбісемію (невизначеність змісту) та еврисемію (властивість мати невизначену кількість денотатів) термінів. Відтак вибудовуються поняття, що фіксують будь-який можливий стан терміна: моносемія — амбісемія — полісемія — еврисемія¹⁷. У цей ряд, на нашу думку, можна включити й енантіосемію, яка, за визначенням Ю. Гіріна, на відміну від амбісемії, що означає конвергенцію (подібність, схожість) двох різних смислів того самого порядку в межах певної семантичної цілісності, передбачає імплікацію в одному концепті (тут концепт — «пучок смислів») двох і більше дивергентних, протилежних смислів¹⁸.

Отже, однією з причин енантіосемізації в термінопросторі є потенційна здатність терміна до виявлення концептуальної (авторської) багатозначності, тобто концептуально багатозначна природа самого терміна.

Зміна наукового погляду на протилежний може бути спричинена не лише суперечностями процесу наукового пізнання, а й протиріччям самого об'єкта пізнання. Відтак виникнення енантіосемії в термінопросторі тісно пов'язане з

¹⁴ Куликова І., Салмина Д. Знач. праця. — С. 30.

¹⁵ Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — Białystok, 1998. — С. 5.

¹⁶ Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина // Горизонты современной лингвистики. — С. 651–652, 654–655.

¹⁷ Комарова З. И. Слово в научном и общеязыковом дискурсе : о некоторых направлениях исследования // Слово в языке и речи : Междунар. сб. науч. тр. в честь О. И. Литвинниковой. — Елец, 2009. — С. 173–174.

¹⁸ Гирин Ю. Об одном авангардистском концепте // Академические тетради. — М., 2006. — Вып. 12. — Тетр. 6 : История литературы. — <http://www.independent.academy/net/science/tetradi/12/index.html>.

особливостями відображуваних предметів і явищ у їх діалектичному розвитку, тобто з особливостями референційної віднесеності слова. Пор., наприклад: 1) експліцитну поляризацію дефініції «передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ВЕЮС¹⁹, 308) юридичного термінопоняття «злочин» на основі енантіоознак 'дія' / 'бездіяльність'; 2) імпліцитне протиставлення інформаційної структури юридичного термінопоняття «президентська республіка» (різновид республіканської форми правління) на основі енантіоінформем 'зосередження влади в одних руках забезпечує єдність країни (нації)' / 'авторитаризм обмежує демократичну консолідацію', зумовлене протиріччям самого феномену президентської республіки як форми правління, яка має і позитивні (реалізація принципу поділу влади; позбавлена партійно-фракційних конфліктів; цілісність, консолідація політичного курсу держави) і негативні (подвійна легітимність; дестабілізація виборів; неможливість утворення коаліції; небезпека протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади) риси (ЕЮС, 704–705; ТДП, 130).

Щоб детальніше вивчити процеси енантіосемізації та енантіонімізації в термінопросторі української мови, розглянемо різні їх типи й проаналізуємо окремі випадки появи цих двох явищ.

I. Лексична енантіосемія (репрезентована власне термінами-енантіосеміями й актуалізована безпосередньо в їх лексико-семантичній структурі) представлена кількома різновидами:

1. Архісемна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних родових ознак у дефінітивній структурі наукового поняття), напр.:

мистецтвозн. (рест.) *стан збереженості пам'ятки* «міра неушкодженості (ушкодженості) автентичної (первинної, авторської) частини твору»; «відсутність або наявність активних руйнувань пам'ятки як агрегату, створеного автентичними та різночасовими історичними частинами пам'ятки» (РПК, 135) — поляризація 'неушкодженість' / 'ушкодженість', 'відсутність' / 'наявність';

етнолог. *етнічна акультурація* «втрата етнічних ознак і рис етнічною спільнотою та набуття ознак і рис панівного етносу, що характерно для багатонаціональних імперських держав» (СОПТЕ, 24) — поляризація 'втрата' / 'набуття';

етнолог. *етнічна регенерація* «процес відродження втрачених етносом традиційних і властивих йому етнокультурних цінностей, соціальної культури і набуття ним етнічної пасіонарності» (СОПТЕ, 194) — поляризація 'відродження втрачених цінностей, соціальної культури' / 'набуття пасіонарності';

муз. *альтерація* «підвищення або зниження ступенів основного звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) на один чи два півтони для побудови іншого ладу або утворення іншої тональності» (КЕСК, 17) — поляризація 'підвищення' / 'зниження';

архіт. *облом* «виступ або виїмка на місці розлому» (КЕСК, 225) — поляризація 'виступ' / 'виїмка';

юр. *декриміналізація* «визнання законодавцем раніше злочинного діяння незлочинним» (ВЕЮС, 147) — поляризація 'злочинне діяння' / 'незлочинне діяння';

юр. *оренда* (п. *arrenda*, від пізньолат. *arrendare* — здавати в найм, наймати) «надання майна в тимчасове (строкове) платне користування» (ВЕЮС, 576) — поляризація 'надання' / 'наймання';

юр. *сальдо* «кінцевий результат фінансово-господарської діяльності (фінансової операції), що визначається як різниця між надходженнями і видатками

¹⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

грошових коштів або матеріальних засобів за певний (звітний) період часу» (ВЕЮС, 794) — поляризація ‘надходження’ / ‘видатки’.

2. Диференційно-типологічна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних видових ознак у дефінітивній структурі наукового поняття або диференційних сем у структурі лексичного значення терміна), напр.:

юр. *дериватив* «документ, що засвідчує право і зобов’язання в майбутньому придбати чи продати товари, цінні папери, кошти тощо на визначених ним умовах» (ВЕЮС, 179) — поляризація ‘придбати’ / ‘продати’;

юр. *агітація* «публічне колективне або індивідуальне поширення теорій, концепцій, ідей або гасел серед певного кола осіб з метою впливу на них, переконування їх у чому-небудь і спонування до певних дій...» (ВЕЮС, 13) — поляризація ‘колективний’ / ‘індивідуальний’;

юр. *активи* «власність юридичних та фізичних осіб у вигляді рухомого та нерухомого майна, землі, лісових угідь, запасів корисних копалин, інших цінностей, що мають грошову вартість і використовуються їх власниками для виплати своїх зобов’язань іншим фізичним чи юридичним особам» (ВЕЮС, 25) — поляризація ‘рухомий’ / ‘нерухомий’;

юр. *бюлетень* «періодичне чи неперіодичне друковане видання довідково-інформаційного характеру» (ВЕЮС, 64) — поляризація ‘періодичний’ / ‘неперіодичний’;

юр. *вирок* «винесене іменем України рішення суду першої (в окремих випадках — апеляційної) інстанції про винність чи невинність підсудного у вчиненні злочину, про застосування чи незастосування покарання, про запобіжний захід, речові докази, а також з інших питань, які підлягають з’ясуванню при остаточному вирішенні кримінальної справи» (ВЕЮС, 94) — поляризація ‘винність’ / ‘невинність’, ‘застосування’ / ‘незастосування’;

юр. *договір* «угода двох або більше сторін про встановлення, зміну чи припинення відповідних прав і обов’язків» (ВЕЮС, 199) — поляризація ‘встановлення’ / ‘припинення’;

юр. *еміграція* «вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання в інші країни» (ВЕЮС, 237) — поляризація ‘вимушене’ / ‘добровільне’;

юр. *курс цінних паперів* «ціна, за якою продаються й купуються цінні папери на фондових біржах» (ВЕЮС, 418) — поляризація ‘продаватися’ / ‘купуватися’;

юр. *мародерство* «приховане або відкрите викрадення на полі бою речей у вбитих і поранених, здійснене військовослужбовцями, що належать до особового складу власних збройних сил держави або союзних військ, або до армії противника, або цивільними особами» (ВЕЮС, 418) — поляризація ‘прихований’ / ‘відкритий’;

юр. *тендер* «різновид відкритих або з обмеженою участю чи закритих торгів, переможцем яких визнається учасник, що найбільше відповідає запропонованим організатором цих торгів умовам» (ВЕЮС, 880) — поляризація ‘відкритий’ / ‘закритий’;

юр. *фізичний примус* «вплив на особу, здійснюваний шляхом застосування фізичної сили, з метою спонукати цю особу до вчинення або невчинення певних дій, що суперечать її волі» (ВЕЮС, 937) — поляризація ‘вчинення’ / ‘невчинення’;

сакр. *полікадило* «одно- або багатоярусний церковний світильник, на якому встановлюють від семи до дванадцяти свічок» (СУСМ, 191) — поляризація ‘одноярусний’ / ‘багатоярусний’;

сакр. *тріодь* «богослужбова книга, призначена для перед- і післявеликоднього часу церковного календаря» (СУСМ, 245) — поляризація ‘передвеликодній’ / ‘післявеликодній’;

етнолог. *етнічна дифузія* «форма етнокультурних процесів, коли, з одного боку, відбувається добровільне, а отже, природне збагачення через засвоєння етносом культурних інновацій сусідніх народів, з другого, — примусове, майже обов’язкове сприйняття нав’язаних тих чи інших елементів іноетнічної культури, що зумовлює внутрішньоетнічний спротив і відторгнення штучно й силоміць наживлених нових компонентів у культурно-традиційній сфері» (СУСМ, 39) — поляризація ‘добровільний’ / ‘примусовий’;

мистецтвозн. (орнам.) *абстрактні мотиви* «мотиви, що складаються з правильних і неправильних геометричних фігур, їх деталей і поєднань» (ТГ, 341) — поляризація ‘правильний’ / ‘неправильний’;

муз. *агогіка* «відхилення (уповільнення чи прискорення) від основного темпу для посилення художньої виразності» (КЕСК, 11) — поляризація ‘уповільнення’ / ‘прискорення’.

3. Диференційно-протиставна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних видових ознак у дефініції наукового поняття у формі протиставлення), напр.:

юр. *державна позика* «форма державного кредиту, тобто сукупність врегульованих правом грошових відносин, у яких держава виступає позичальником, а населення та юридичні особи — кредиторами» (ВЕЮС, 161) — поляризація у формі протиставлення ‘держава виступає позичальником, а населення та юридичні особи — кредиторами’.

4. Конверсивна енантіосемія (в основі цього різновиду енантіосемії лежить векторна антонімія, точніше, антонімічна конверсія — «зміна перспективи мовного подання позамовної ситуації на протилежну, зображення однієї ситуації поперемінно з двох протилежних сторін зі зміною логіко-комунікативних акцентів у її висвітленні»²⁰, тобто «протилежно спрямовані, ‘зустрічні’ дії або відношення в межах однієї спільної ситуації»²¹), що здійснюється за допомогою антонімів-конверсивів, зокрема іменників — назв соціальних стосунків, з релятивним значенням, яке виражає відношення між двома сторонами ситуації, напр.:

юр. *кредитний договір* «договір, за яким банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов’язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов’язується повернути кредит і оплатити проценти» (ВЕЮС, 410) — антисеми-конверсиви ‘надати’ / ‘повернути’, ‘кредитодавець’ / ‘позичальник’;

юр. *добровільне страхування* «страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком» (ВЕЮС, 194) — антисеми-конверсиви ‘страхувальник’ / ‘страховик’;

юр. *договір зберігання* «вид цивільно-правового договору, за яким одна сторона (зберігач) зобов’язується зберігати річ, яка передана їй другою стороною (поклажедавцем), і повернути йому цю річ у повній схоронності» (ВЕЮС, 201–202) — антисеми-конверсиви ‘поклажедавець’ / ‘зберігач’;

юр. *договір дарування* «це договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов’язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровувано-

²⁰ Тараненко О. О. Конверсія // Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 246.

²¹ Тараненко О. О. Антоніми // Там же.— С. 28.

му) безплатно майно (дарунок) у власність» (ВЕЮС, 200) — антисеми-конверсиви ‘дарувальник’ / ‘обдарованийий’;

юр. *договір консигнації* «договір, відповідно до якого одна сторона (консигнатор) зобов’язується за дорученням другої сторони (консигнанта) протягом визначеного часу ... за обумовлену винагороду продати з консигнаційного складу ... від свого імені товари, які належать консигнанту» (ВЕЮС, 203) — антисеми-конверсиви ‘консигнатор’ / ‘консигнант’;

юр. *договір комісії* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (комісіонер) зобов’язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента» (ВЕЮС, 2) — антисеми-конверсиви ‘комісіонер’ / ‘комітент’;

юр. *договір найму (оренди)* «договір, за яким наймодавець передає або зобов’язується передати наймачеві майно в користування за плату на певний строк» (ВЕЮС, 207) — антисеми-конверсиви ‘наймодавець’ / ‘наймач’;

юр. *спадкування* «перехід прав і обов’язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)» (ВЕЮС, 831) — антисеми-конверсиви ‘спадкодавець’ / ‘спадкоємець’;

юр. *спадщина* «майно, а також сукупність прав і обов’язків спадкодавця, які після його смерті переходять до його спадкоємців» (ВЕЮС, 831) — антисеми-конверсиви ‘спадкодавець’ / ‘спадкоємець’.

5. Номінативна енантіосемія (виявляється в поляризації компонентів зовнішньої (формальної) структури, тобто в поляризації номінативно-сміслової організації звукової оболонки терміна, або в поляризації морфемної структури терміна, що відповідно корелює з поляризацією його змістової структури; репрезентована енантіотермінами), напр.:

юр. *бездіяльність злочинна* «пасивна суспільно небезпечна і протиправна поведінка особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), яку вона повинна була і могла вчинити в силу закону або обов’язку» (ВЕЮС, 50) — поляризація префікса *без-* ‘заперечення дії’ і кореневої морфемі *-дія-* ‘здійснення чого-небудь’ у їх кореляції з поляризованою диференційною семою ‘невчинення дії (дій), яку треба і можна було вчинити’;

юр. *реприватизація* (від фр. *re...* — префікс, що означає зворотну дію, і *privatisation*, від лат. *privatus* — приватний, особистий) «процес, зворотний приватизації, суть якого полягає в непримусовому вилученні у власність держави або в комунальну власність приватизованого майна в разі його неефективного використання новим власником шляхом розірвання у судовому порядку договору купівлі-продажу цього майна або визнання такого договору недійсним на підставах, передбачених чинним законодавством України...» (ВЕЮС, 771) — поляризація префікса *ре-* ‘зворотний’ і твірного *приватизація* ‘приватний, особистий’ у їх кореляції з лінгв. *антиклімакс* «спадна градація» від гр. *άντι* — префікс, що означає протилежність, протидію, і *κλίμαξ* — висхідна градація, де *градація* — розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і / або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення (УМЕ, 26) — поляризація у формальній структурі терміна префікса *анти-* і твірного *клімакс*, у змістовій — сем ‘спадний’ і ‘висхідний’ + наявність енантіомаркера-етимона ‘протилежність, протидія’;

ритор., лінгв. *антитеза* (гр. *ἀντίθεσις* — протиставлення) «фігура мови, що полягає в протиставленні або зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій шляхом поєднання їх мовних виражень в одному контексті для досягнення певного виражально-зображального ефекту (увирознення протилежності, підкреслення несумісності або, навпаки, діалектичного співіснування тих чи інших понять)» (УМЕ, 26), «судження, яке суперечить тезі певного вибудованого доведення» (РС, 368) — поляризація у формальній структурі терміна префікса *анти-* і твірною *теза*, у змістовій структурі — наявність енантіомаркерів, а саме: етимона 'протиставлення' і диференційної семи 'увирознення протилежності, підкреслення несумісності' у першому визначенні та семи 'суперечить тезі' у другому визначенні.

6. **Енантіонімія** (репрезентована термінами-енантіонімами з номінативно-поляризованими термінокомпонентами зовнішньої структури, що корелюють із відповідною поляризацією семантики), наприклад:

юр. *договір купівлі-продажу* «вид цивільного договору, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність ... другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму» (ВЕЮС, 204) — номінативна поляризація термінокомпонентів *купівля* / *продаж* корелює з антисемами-конверсивами 'продавець' / 'покупець' та власне лексико-синтаксичними конверсивами 'продавець передає або зобов'язується передати майно (товар) покупцеві' / 'покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар)' у семантичній структурі терміна;

культ. *аполлонівське і діонісійське* — «поняття, запропоноване Ф. Ніцше для характеристики двох витоків людської культури, уособлення яких він бачив в образах Аполлона та Діоніса. "Аполлонівське" — світле, споглядальне, раціональне; "діонісійське" — буйне, темне, хаотичне, ірраціональне» (КЕСК, 24) — онімна поляризація термінокомпонентів *аполлонівське* / *діонісійське* корелює з антисемами 'світле, споглядальне, раціональне' / 'темне, буйне, ірраціональне'.

7. **Комбінована енантіосемія** (поєднання кількох різновидів лексичної енантіосемії і /або енантіонімії), напр.:

юр. *адміністративне правопорушення (адміністративний проступок)* «протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на охоронювані законом суспільні відносини і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність» (ВЕЮС, 18) — поляризація архісеми 'дія' / 'бездіяльність' та диференційних сем 'умисний' / 'необережний';

юр. *договір підряду* «договір, за яким одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу» (ВЕЮС, 210) — поєднання антисем-конверсивів 'підрядник' / 'замовник' і сем-конверсивів 'підрядник зобов'язується виконати певну роботу' / 'замовник зобов'язується прийняти виконану роботу';

юр. *договір позики* «договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості» (ВЕЮС, 210) — поєднання антисем-конверсивів 'позикодавець' / 'позичальник' і сем-конверсивів 'позикодавець передає у власність позичальникові грошові кошти або інші речі' / 'позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів або таку ж кількість речей';

юр. *договір поставки* «вид цивільного договору, за яким продавець (постачальник), що здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк товар у власність покупця для використання його у господарській діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім чи іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму» (ВЕЮС, 212) — поєднання антисем-конверсивів 'продавець' / 'покупець' і сем-конверсивів 'продавець зобов'язується передати товар у власність покупця' / 'покупець зобов'язується прийняти товар';

юр. *договір про надання послуг* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором» (ВЕЮС, 212) — поєднання антисем-конверсивів 'виконавець' / 'замовник' і сем-конверсивів 'виконавець зобов'язується надати послугу' / 'замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу';

юр. *договір ренти* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренти у формі певної грошової суми або в іншій формі» (ВЕЮС, 213) — поєднання антисем-конверсивів 'одержувач ренти' / 'платник ренти' і сем-конверсивів 'одержувач ренти передає платникові ренти у власність майно' / 'платник ренти зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренти';

юр. *договір страхування* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші вимоги договору» (ВЕЮС, 214) — поєднання антисем-конверсивів 'страховик' / 'страхувальник' і сем-конверсивів 'страховик зобов'язується виплатити страхувальникові грошову суму (страхову виплату)' / 'страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі';

юр. *склад злочину* «сукупність встановлених у кримінальному праві юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне» (ВЕЮС, 814) — експліцитна поляризація диференційних сем 'об'єктивний' / 'суб'єктивний' як вияв диференційно-типологічної енантіосемії й імпліцитна поляризація термінокомпонента *злочин* у поляризації його семних конкретизаторів 'дія / бездіяльність' у складі диференційної семи 'суспільно небезпечне діяння';

юр. *кредитор* (лат. *creditor* — позикодавець, віритель) «сторона в цивільному зобов'язанні, яка має право вимагати від боржника виконання ним обов'язку щодо здійснення певної дії (передачі майна, виконання роботи, сплати грошей та ін.) або утримання від певної дії» (ВЕЮС, 411) — поляризація власне смислової організації терміна *кредитор* 'позикодавець' і семи 'боржник' в його лексико-семантичній структурі, а також сем 'давати' / 'вимагати' та сем-конверсивів 'здійснення певної дії' / 'утримання від певної дії';

юр. *спадкодавець* «особа, після смерті якої її права та обов'язки переходять до інших осіб (спадкоємців)» (ВЕЮС, 830) — поляризація власне терміна *спад-*

кодавець і диференційної семи 'спадкоємець' у його лексико-семантичній структурі як поєднання номінативно-змістової і конверсивної енантіосемії;

юр. *страхувальник* «юридична особа та дієздатний громадянин, який уклав із страховиком договір страхування або є страхувальником відповідно до законодавства України...» (ВЕЮС, 855) — поляризація власне терміна *страхувальник* і диференційної семи 'страховик' у його лексико-семантичній структурі як поєднання номінативно-змістової і конверсивної енантіосемії;

юр. *укладання договору* «спільний юридичний акт його учасників, погодження між ними умов договору, яке відбувається у два етапи: висловлення пропозиції однієї сторони укласти договір (оферта) і прийняття пропозиції другою стороною (акцепт)» (ВЕЮС, 914) — поєднання антисем-конверсивів 'оферта' / 'акцепт' і сем-конверсивів 'висловлення пропозиції однієї сторони' / 'прийняття пропозиції другою стороною';

лінгв. *антиметабола* (гр. *ἀντι...* — префікс, що означає протилежність, протидію, і *μεταβολή*, букв. — зміна) «фігура мови», «поєднання антитези з хіазмом (зворотним, «хрестоподібним» розташуванням спільних елементів двох суміжних конструкцій, завдяки чому створюється враження симетрії)» (УМЕ, 26, 696) — поляризація компонента формальної структури терміна, зокрема префікса *анти-*, і компонента змістової структури, зокрема етимона 'зміна', а також внутрішньосемна поляризація семних ознак, що знаходить вияв у енантіомаркерах — 'протилежність, протидія', 'антитеза', 'хіазм'.

II. Лексико-синтаксична енантіосемія (репрезентована термінами-конверсивами в синтагматичній зумовленості їх вибору, тобто не актуалізована безпосередньо в лексико-семантичній структурі терміна). Здебільшого представлена антонімами-конверсивами, напр.:

юр. *аваль* «порука за векселем, на підставі якої особа-поручитель (аваліст) бере на себе відповідальність за виконання зобов'язань будь-якою із зобов'язаних за векселем осіб (векселедавцем, акцептантом, індосантом)» (ВЕЮС, 8) — особа, яка дала аваль / особа, за яку дано аваль;

юр. *відчуження майна* «у цивільному праві один із способів припинення права власності» (ЕЮС, 108) — відчуження майна у когось / відчуження майна на користь когось;

юр. *кредит* «відносини у зв'язку з передачею грошей або матеріальних цінностей у тимчасове користування за умови їх повернення», «банківський кредит як форма руху позичкового капіталу, який дає дохід (відсоток)», «державний кредит — сукупність кредитних відносин, у яких позичальником є держава» (ВЕЮС, 409) — кредит надати / кредит узяти;

юр. *мито* «законодавчо запроваджений обов'язковий грошовий збір, який стягується (справляється) уповноваженими державою органами з фізичних та юридичних осіб за певні види послуг або з переміщуваних через кордон цієї держави товарів і предметів за встановленими ставками (тарифами)» (ВЕЮС, 450) — мито стягнути з кого / мито сплатити кому;

юр. *податок* «обов'язковий платіж, що відповідно до ст. 92 Конституції України встановлюється виключно законом, який сплачують юридичні та фізичні особи у порядку, розмірах та строки, передбачені законом» (ВЕЮС, 643) — податок зібрати (стягнути) з кого / податок сплатити (виплатити) кому.

Отже, виникнення явища енантіосемії в термінопросторі пов'язане з такими факторами: 1) практичним невиконанням терміном тих вимог, які до нього теоретично ставлять дослідники; 2) зміною наукового положення, погляду, концепції на діаметрально протилежні та переосмисленням самого об'єкта науково-

го пізнання як виявом протиріччя процесу пізнання; 3) заміною однієї наукової парадигми (епістеми) іншою; 4) концептуальною багатозначністю природи самого терміна, дисгармонізацією термінів у науковому дискурсі; 5) протиріччям самого об'єкта наукового пізнання; 6) логічною помилкою.

У теорії термінознавства важливо розрізнити два типи термінологічної енантіосемії: лексичну, репрезентовану термінами-енантіосемами; лексико-синтаксичну, репрезентовану термінами-конверсивами. Своєю чергою лексична енантіосемія в термінопросторі представлена такими різновидами: архісемна, диференційно-типологічна, диференційно-протиставна, конверсивна, номінативна (репрезентована власне енантіотермінами), комбінована. Як окремий різновид енантіосемії в термінології можна виділити енантіонімію (репрезентована термінами-енантіонімами).

Перспективою подальших пошуків у цьому напрямі є виявлення причин і типологічних різновидів енантіосемії та енантіонімії в соціолекті й діалекті, а також укладання словника-мінімуму термінологічних репрезентантів типологічної диференціації енантіосемії в лінгвопросторі української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВЕЮС — Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка.— К., 2007.— 991 с.
- КЕСК — Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури.— К., 2003.— 384 с.
- РПК — Цитович В. Реставрація пам'яток культури: проект словника загальної термінології // Проблеми українського термінологічного словникарства в мистецтвознавстві й етнології : Наук. зб. пам'яті М. Трохименка.— К., 2002.— С. 133–138.
- РС — Савченко Л. Риторичний словник // Савченко Л. Ораторське мистецтво : Історія красномовства і сучасна риторична комунікація : Навч. посібник.— Сімферополь, 2009.— С. 367–400.
- СОПТЕ — Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології.— Л., 2008.— 256 с.
- СУСМ — Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича.— Л., 2006.— 287 с.
- ТГ — Селівачов М. Термінологічний глосарій // Селівачов М. Лесикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія).— К.; Ніжин, 2005.— С. 341–343.
- ТДП — Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / Відп. ред. О. В. Зайчук.— К., 2008.— 688 с.
- УМ — Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2000.— 752 с.

V. L. IVASHCHENKO

THE PHENOMENON OF ENANTIOSEMY IN UKRAINIAN TERMINOLOGY

The peculiarities of logic-semantic actualization, reasons of enantiosemy's origin in different terminologies are analyzed and a general typology of enantiosems in term space of the Ukrainian language is developed in this article.

Key words: enantiosemy, terminology, typological variety.